

O PRZYNALEŻNOŚCI WYZNANIOWEJ *PSALTERZA DAWIDOWEGO* MIKOŁAJA REJA W ŚWIETLE NOWYCH USTALEŃ CHRONOLOGII PIERWODRUKU (1543)

Mikołaj Rej to pisarz ważny dla kultury literackiej i rozwoju polskiego języka literackiego, i choć stan badań nad jego twórczością jest obfity i znaczący, a wśród badaczy spotkać można znakomitych znawców zarówno jego spuścizny literackiej, jak i prądów wyznaniowych doby renesansu, to jednak wciąż w wielu sprawach zmuszeni jesteśmy formułować głównie hipotezy i przypuszczenia. Nadal wiele pytań pozostaje bez odpowiedzi i wiele problemów badawczych czeka na uzupełnienia oraz dodatkowe studia. Tekstem, który do dziś skrywa wiele tajemnic, jest *Psalterz Dawidów*, a jedną z takich wciąż nierozwiązanych zagadek jest przynależność wyznaniowa Rejowego przekładu w związku z przejściem pisarza na protestantyzm. Wobec braku wystarczających informacji kluczowa dla badacza w tych rozważaniach może być data ukazania się dzieła drukiem, a ta aż do roku 2019 nie była znana, gdyż wszystkie spośród ówczesnych zachowanych pięciu egzemplarzy druku, reprezentujących dwie edycje, były w mniejszym bądź większym stopniu zdefektowane². Tylko w jednym z nich – tzw. egzemplarzu puławskim – zachowała się karta tytułowa, na której jednak nie podano ani autora, ani miejsca i roku wydania, umieszczono za to dedykację dzieła królowi Zygmuntowi Staremu. W każdym egzemplarzu brakowało też karty 4 i 5, zawierającej m.in. tekst Psalmu 1.

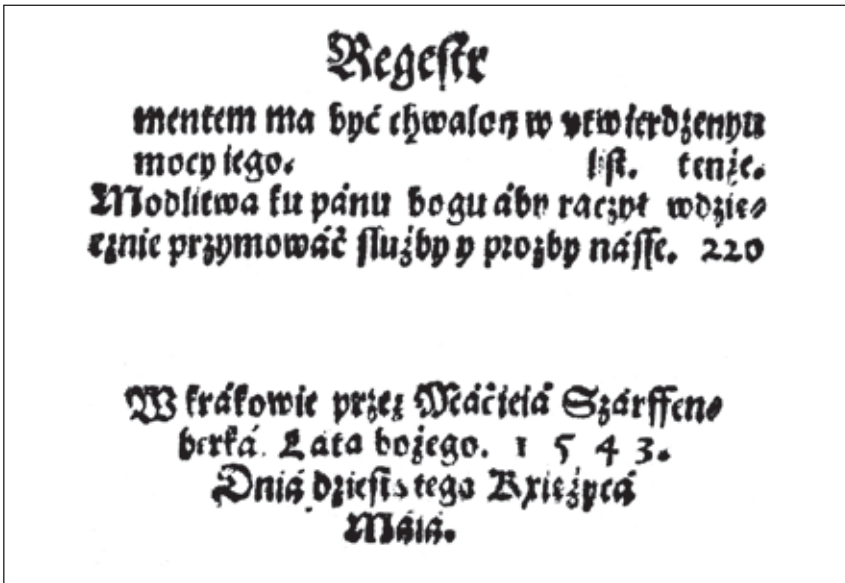
Te znaczące braki zmuszały historyków literatury do snucia różnych, czasem nawet sprzecznych, hipotez dotyczących atrybucji i chronologii dzieła; m.in.

---

¹ danuta.kowalska@uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0000-0002-5550-5650>

² Do 2019 r. znane były trzy egzemplarze wydania A: egzemplarz puławski *vel* Czartoryskich, egzemplarz kórnicki II, przechowywany dziś w zbiorach Biblioteki Kórnickiej PAN, i egzemplarz biblioteki klasztoru ss. Klarysek w Starym Sączu, oraz dwa egzemplarze wydania B (oba niekompletne, bez zachowanej karty tytułowej): egzemplarz warszawski Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i egzemplarz Jana Poplińskiego (dziś Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk). T. Witczak (1975, s. 56–57) podkreślał, że istniał jeszcze jeden druk – tzw. kórnicki I, pochodzący z tego samego nakładu co egzemplarz warszawski.

Aleksander Brückner, a za nim i inni badacze przypuszczali, że w zamian za ofiarowanie tłumaczenia królowi otrzymał Rej w roku 1546 nagrodę literacką w postaci dóbr ziemskich Temerowce w ziemi halickiej. Fakt ten pozwolił co prawda umieścić pierwsze wydanie przed rokiem 1546, jednak nie był wystarczający do ustalenia bardziej precyzyjnej datacji. Jedni badacze, jak np. Maria Kossowska (1968, s. 118), Tadeusz Witczak (1975, s. 118) oraz redaktorzy *Słownika polszczyzny XVI wieku* (SPXVI 1966, s. LXXXVII), wskazywali jako czas wydania *Psalterza* lata 1541–1542; inni, jak choćby Zbigniew Nowak (1970, s. 35) czy Rafał Leszczyński (2005, s. 14), przesuwali moment publikacji nawet na rok 1546. Ta chronologiczna rozpiętość z pozoru może wydawać się niewielka, jednak im głębiej przesuwało się utwór w pierwszą połowę XVI w., tym łatwiej można było obronić jego katolickość. Dziś dzięki doniesieniom Stanisława Siessa-Krzyszczkowskiego (2019), któremu udało się dotrzeć do jedyne go jak dotąd kompletnego egzemplarza pierwodruku *Psalterza*, przechowywanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Erlangen-Nürnberg w Niemczech (sygn. H00/THL-II 39), możemy już bez żadnych spekulacji datować pierwodruk zabytku na rok 1543. W odnalezionym egzemplarzu z Erlangen na końcu dzieła znajduje się kolofon z umieszczoną informacją o miejscu i czasie wydania: „W Krakowie przez Macieja Szarffenberka. Lata Bożego 1543. Dnia dziesiątego księżycą maja” (ryc. 1).

Rycina 1. Kolofon *Psalterza Dawidowego*, wyd. A, k. 228r
(unikatowy egzemplarz Biblioteki Uniwersyteckiej w Erlangen–Nürnberg)

Pozostaje więc pytanie: jak wpasować tę datę w ewolucję przekonań religijnych Reja i przede wszystkim – czy w ogóle jest możliwe rozwiązanie problemu przynależności konfesyjnej parafrazy *Psalterza*?

Zanim przejdziemy do – wybiórczych z konieczności – rozważań na ten temat, warto pokrótce opisać strukturę Rejowego przekładu oraz przypomnieć poglądy badaczy na temat cech wyznaniowych dzieła, zwłaszcza że wywołało ono najbardziej kontrowersyjne opinie w zakresie oceny jego konfesyjnej przynależności, i to wśród znawców zarówno spuścizny literackiej pisarza, jak i prądów wyznaniowych doby renesansu, a literatura przedmiotu w tym względzie jest wyjątkowo bogata. Zastanawiający jest zwłaszcza fakt, że niekiedy w oparciu o te same przesłanki (językowe bądź pozajęzykowe) formułowano odmienne (nierzadko także wzajemnie wykluczające się) sądy, co najlepiej odzwierciedla narosłe niejasności wokół parafrazy.

Struktura Rejowego *Psalterza* nawiązuje do tradycji średniowiecznej. Układ dzieła podany jest już na karcie tytułowej: „Przytem też argument, to jest wyrozumienie rzeczy, o czem prorok mówił, jest przed każdym psalmem krotce napisan. Przytem też za każdym psalmem jest napisana modlitwa krotkimi słowy według podobieństwa onegoż psalmu”³. Każdy psalm jest umieszczony w kolumnie głównej i rozpoczyna się podaniem autorstwa utworu (jeśli jest ono znane), łacińskim incipitem pochodzącym z *Wulgaty*⁴ i numerem psalmu oddanym słownie po łacinie lub za pomocą cyfry arabskiej. Następnie podany jest argument wraz z trawestacją tekstu biblijnego oraz numer psalmu oddany za pomocą polskiego liczebnika. Kolejnym elementem struktury jest przekład psalmu. Obok pierwszego wiersza jako marginalium umieszczono komentarz podający w skrócie treść psalmu. Po każdym psalmie następują doksologia i prozaiczna modlitwa oraz wskazanie na inne modlitwy, które powinny towarzyszyć tekstowi, co przypomina układ brewiarzowy. W dziele zastosowano hebrajską numerację psalmów i zrezygnowano z numerowania poszczególnych wersów. Na końcu *Psalterza* znajduje się *Rejestr tych ksiąg*, w którym raz jeszcze, ale tym razem w wersji skróconej, podana jest treść psalmu, z pominięciem incipitów. Przekład prawdopodobnie pełnił funkcję podręcznego modlitewnika, na co mogą wskazywać m.in. mały format książki, duży wyrazisty druk oraz dydaktyczny charakter dołączonych do psalmów komentarzy i niektórych modlitw (Kossow-

³ Źródłem wszystkich przytaczanych w artykule cytatów z *Psalterza Dawidowego* M. Reja jest egzemplarz Biblioteki Uniwersyteckiej z Erlangen (sygn. H00/THL-II 39). Wersja cyfrowa pierwodruku dostępna jest na stronie: http://digital.bib-bvb.de/view/bvbmets/viewer.0.6.4.jsp?folder_id=0&dvs=1641836476626~468&pid=14127301&locale=pl&usePid1=true&usePid2=true [dostęp: 30.12.2021].

⁴ Zwyczaj poprzedzania psalmów nagłówkami z *Wulgaty* wynikał zapewne z chęci przywołania tekstu ogólnie znanego, który umożliwiłby czytelnikom prawidłowe rozpoznanie utworu.

ska 1968, s. 122–123). Najwyraźniejsze związki *Psalterza* Reja ze średniowieczną tradycją ujawniają się w argumentach i modlitwach. Argumenty pojawiały się już w naszych staropolskich przekładach *Księgi Psalmów* – odnajdujemy je w *Psalterzu puławskim*, w *Psalterzu krakowskim*, ma je również *Żoltarz Dawidów* Walentego Wróbla. Zazwyczaj stanowiły wykład historyczny, odnoszący się do dziejów Izraela, albo wydobywały sens moralny, a zwłaszcza chrystologiczny. Na zależność Rejowych argumentów od komentarzy Wróbla zwracali uwagę A. Brückner (1905, s. 51–54) oraz M. Kossowska (1968, s. 127). Ponadto w argumentach pojawiają się wskazówki liturgiczne, umieszczające dany psalm w odpowiednim oficjum (np. Ps. 95, 119, 122), oraz propozycje modlitwy psalmem w różnych sytuacjach życiowych. W komentarzach i modlitwach można odnaleźć nawiązania do obrzędowości katolickiej oraz elementy kultu maryjnego, co skłoniło Brücknera do wysnucia w roku 1902 przypuszczenia, że *Psalterz* był jeszcze dziełem katolika: „*Psalterz* jest dziełem katolickim, nie rzuca w niczem gruntu katolickiego” (Brückner 1902b, s. 333). Jednocześnie ten wybitny badacz po wnikliwej analizie innego utworu Reja, a mianowicie wydanego w roku 1543 *Kupca*, głosił, że pisarz porzucił katolicyzm i przeszedł na luteranizm już w 1543 r. (Brückner 1905, s. 48–56; 1921, s. 81–82, 95–96; 1922, s. 30–33). Pogląd o katolickim obliczu *Psalterza* podzielali również inni badacze, m.in. Stanisław Windakiewicz (1938, s. 44), Czesław Hernas (1961, s. 49–50) oraz Maria Kossowska (1968, s. 140–145). C. Hernas co prawda dostrzegał ślady religijnych nowinek w tekście zabytku, jednak nie miał najmniejszych wątpliwości co do katolickich przekonań Reja w okresie jego pracy nad *Psalterzem*. Najbardziej zdecydowaną i bezkompromisową obrończynią katolicyzmu *Psalterza* była M. Kossowska. Badaczka uzasadniała swoją opinię m.in. podziałem psalmów według ferii i godzin kanonicznych, katolicką – jej zdaniem – wykładnią dogmatów, obecnością kultu maryjnego i świętych oraz antykatcerskimi aluzjami i komentarzami (Kossowska 1968, s. 141).

Nie wszyscy jednak badacze zgadzali się z tezą o katolickiej przynależności wyznaniowej Rejowego przekładu. Już w II połowie XIX w. Adam Bełcikowski (1867; 1886) podkreślał protestancki charakter *Psalterza*, widoczny m.in. w używaniu nazwy *zbór* w miejsce *kościola*, właściwy dla Reja swobodny stosunek do pierwowzoru, charakterystyczne wiersze do czytelnika, a przede wszystkim fakt, że zachowane egzemplarze prozatorskiego *Psalterza* pozbawiono kart początkowych i końcowych⁵, jakby chciano usunąć dane o osobie tłumacza, zwolennika protestantyzmu, i w ten sposób ocalić samo dzieło. Niektórzy badacze, m.in. Tadeusz Grabowski (1906, s. 88–89), Michał Janik (1923, s. 33–34), Zbigniew Nowak (1970, s. 42), Janusz Maciuszko (2002, s. 223, 227), odnajdywali

⁵ Jedyny kompletny egzemplarz, a więc bez defektu, o którym pisał Bełcikowski, został odkryty w 2019 r. i znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Erlangen.

w przekładzie wyraźne treści teologiczne o charakterze protestanckim i wyrażali przypuszczenie, że zwrot Reja ku ewangelicyzmowi nastąpił właśnie w okresie pracy nad *Psalterzem* (Maciuszko 2002, s. 223, 227). W tym miejscu warto zauważyć, że zwolennicy tezy o protestanckim charakterze Rejowego tłumaczenia swoje argumenty wspierali założeniem, że *Psalterz* został wydany dopiero ok. 1545–1546 r.:

Po tych najwcześniejszych pieśniach nabożnych, wierszowanych przekładach psalmów, dialogach, katechizmie i dramacie biblijnym, w których to utworach można było znaleźć wyraźne ślady zaangażowania się Reja po stronie reformacji, w r. 1546 ukazał się drukiem w Krakowie *Psalterz Dawidów*, dedykowany przez nie ujawniającego się wciąż jeszcze pisarza reformacyjnego ultrakatolickiemu monarsze Zygmuntovi I (Nowak 1970, s. 38).

Dziś, dzięki odkryciu kompletnego egzemplarza wydania A, przechowywanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Erlangen w Niemczech, dysponujemy już pewną wiedzą na temat roku wydania Rejowego *Psalterza*. Przede wszystkim uwagę zwraca fakt, że *Psalterz Dawidów* został wydany na progu literackiej twórczości Reja – w tym samym roku co *Krótka rozprawa między trzema osobami, Panem, Wójtem a Plebanem* oraz wydany w Krakowie w oficynie Heleny Unglerowej *Katechizm (Catechismus, to jest nauka barzo pożyteczna wiernemu krześcijaninowi, jako się ma w zakonie Bożym a w wierze i w dobrych uczynkach sprawować)*. Dwa lata później, w roku 1545, ukazał się drukiem *Żywot Józefa*. Prawdopodobnie przed rokiem 1543 powstały pieśni nabożne i wierszowane przekłady psalmów, m.in. Psalm 85 (*Inclina Domine aurem tuam*), Psalm 113 (*In exitu Israel de Egipto*), Psalm 116 (*Alleluja*) oraz tzw. *Siedem psalmów pokutnych* (Chlebowski 1906, s. 22–34). Kolejną pewną, powiązaną z tym wątkiem, datą jest dzień 13 lutego 1546 r., kiedy to Zygmunt Stary w uznaniu zasług literackich Reja ofiarował pisarzowi wieś Temerowce, położoną w ziemi halickiej blisko majątków, które pisarz dziedziczył po matce, pochodzącej ze znamienitego na Rusi rodu Herburtów. A. Brückner, a za nim inni badacze przypuszczali, że ten dar otrzymał pisarz w zamian za ofiarowanie *Psalterza* królowi: tłumacz umieścił bowiem po karcie tytułowej list dedykacyjny adresowany do króla Zygmunta I Starego, rozpoczynający się od salutacji: *Najjaśniejszemu Książęciu a Panu, Panu Zygmuntovi z Bożego miłosierdzia Krolowi Polskiemu [...], Panu a dziedzicowi, niektory poddany Jego K. M. wieczną a powolną służbę swą wskazuje*. Warto podkreślić, że ta literacka nagroda trafiła w ręce Reja trzy lata po opublikowaniu parafrazy, prawdopodobnie więc była ona wyrazem królewskiej wdzięczności również za wydany w roku 1545 *Żywot Józefa*. Wydaje się mało prawdopodobne, by Zygmunt Stary jako ultrakatolicki król i zdecydowany przeciwnik szerzących się nowinek

religijnych, czego wyrazem było m.in. wydanie w 1535 r. zakazu odbywania studiów w Wittenberdze (Chrzanowski, Kot 1927, s. 317–318), chciał wyróżnić pisarza, który sprzyjał reformacji. Niektórzy badacze, m.in. Zbigniew Nowak, pisali o ideowym kamuflażu Reja i przekonywali, że katolicyzm Rejowego *Psalterza* to tylko „zewnętrzna osłonka, stwarzająca zamierzone pozory, to manifestacja formalna ideowej prawowierności na użytek cenzury. W rzeczywistej intencji autora była to publikacja służąca reformacji” (Nowak 1970, s. 42). Potwierdzeniem tej opinii miały być fakty z biografii pisarza, a zwłaszcza jego kontakty ze środowiskiem reformacyjnym Krakowa w latach 1532–1540, jak choćby przebywanie w otoczeniu wojewody ruskiego, hetmana Mikołaja Sieniawskiego, jednego ze znamienitszych mecenasów reformacji, i zwłaszcza udział w spotkaniach z sympatykami nowych idei w domu Andrzeja Trzecieckiego. Według Z. Nowaka:

Pierwsze kroki Reja w pracy pisarskiej wiązały się ściśle z działalnością krakowskiego kółka reformacyjnego, skupionego wokół Andrzeja Trzecieckiego sen. Najwcześniejsze utwory Reja, pieśni nabożne i wierszowane przekłady psalmów, były inspirowane przez reformację i służyły bezpośrednio zaspakajaniu potrzeb liturgicznych zborów luterzańskich działających wówczas w Małopolsce, podobnie zresztą jak analogiczne teksty innych uczestników zebrań u Trzecieckiego (Nowak 1970, s. 52).

Badacz podkreślał za Henrykiem Baryczem (1956, s. 13), że Rej „należał już od początku swej działalności pisarskiej do trzonu intelektualnego reformacyjnego kościoła małopolskiego, będąc postacią i działaczem tej miary co obaj Trzeciecy, Bernard Wojewódka, Jakub z Iłży i Grzegorz Paweł” (Nowak 1970, s. 54). Jednak trzeba chyba zachować ostrożność w formułowaniu tego typu jednoznacznych deklaracji, gdyż dystans czasowy między rokiem publikacji *Psalterza* a rokiem przyznania nagrody zdaje się wzmocniać tezę o katolicyście *Psalterza*. Przez te kilka lat druk musiał funkcjonować w obiegu czytelnym jako dzieło Reja – katolika, trudno bowiem przypuszczać, by w obliczu najmniejszych nawet wątpliwości co do cech konfesyjnych przekładu król zechciał w jakikolwiek sposób wyróżniać jego autora. Ponadto sam udział w spotkaniach ówczesnej krakowskiej elity nie może być wystarczającym dowodem na tak wczesne przejście pisarza do obozu reformatorów, zwłaszcza że brali w nich udział także przedstawiciele obozu katolickiego, m.in. biskup Andrzej Zebrzydowski oraz kanonicy, a późniejsi biskupi, Adam Drzewiecki i Jakub Uchański (Bukowski 1883, s. 181–193). Przedmiotem dyskusji uczestników obrad był sprawy nie tylko wyznaniowe, lecz także polityczne i społeczne, związane m.in. z tzw. egzekucją praw, a formułowanie krytycznych uwag wobec duchowieństwa nie musiało być tożsame z odrzuceniem katolicyzmu (przynajmniej nie dysponujemy takimi dowodami). Warto może dodać, że jednym z uczestników tego typu zgromadzeń był również Franciszek Lismanin, franciszkanin, spowiednik

królowej Bony, który za jej wpływem został mianowany w 1538 r. prowincjałem zakonu franciszkanów w Polsce, a w 1544 r. ponownie zatwierdzony na urządzie prowincjała, co według autora *Dziejów reformacji w Polsce* zdaje się przemawiać za tym, że Lismanin jeszcze wtedy heretykiem być nie mógł, „choć zarody herezji przez czytanie dzieł reformatorskich nabyte, mogły już w umyśle kiełkować” (Bukowski 1883, s. 189). Badacz podkreślał, że reformatorskie przekonania stają się u Lismanina i małopolskiej szlachty skupionej wokół Andrzeja Trzecieckiego wyraziste dopiero ok. 1544 r. (Bukowski 1883, s. 189–190), a więc już po publikacji *Psalterza*. Okoliczność ta może mieć znaczenie, zważywszy że niektórzy badacze przypuszczali, iż prozatorska parafraza mogła mieć współautora, znającego nie tylko łacinę, ale również grekę i hebrajszczyznę, który wspierał Reja w pracy przekładowej, i wskazywali właśnie na Franciszka Lismanina jako tajemniczego pomocnika i konsultanta pisarza w tej pracy (Leszczyński 2005, s. 14)⁶. Bukowski wielokrotnie wskazuje na rok 1544 jako wyrazistą cezurę początków rozwoju kalwinizmu wśród małopolskiej szlachty:

W Małopolsce już wcześniej, bo prawie od r. 1544 szerzył się on [kalwinizm] i zyskiwał zwolenników między szlachtą. Wspomnieliśmy już, że na schadzkiach owych reformatorskich, których początki do r. 1544, a może i wcześniej odnieść należy, większość (za przewodem może Lismanina, który jak wszyscy Włosi na dworze Bony więcej w duchu Kalwina, aniżeli w duchu Lutra sprzyjał reformacji, skłaniała się do błędów Kalwina, który w tym czasie despotycznie rządził i reformował w Genewie. Wnet od tego koła reformacja z cechą kalwińską przeniosła się do szerszych kół szlacheckich za przewodem szczególniejszej księżki, którzy wiarę zmienili (Bukowski 1883, s. 203–205).

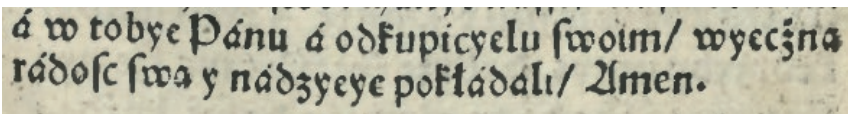
Jak zatem można wnioskować na podstawie danych historycznych związanych z biografią Reja i rozwojem ruchu reformacyjnego na terenie Małopolski, sprawa wyznaniowej przynależności Rejowego *Psalterza* nie jest taka oczywista, choć więcej argumentów zdaje się przemawiać za jego katolicką jeszcze genezą. Nie można oczywiście wykluczyć, że w okresie pracy pisarza nad tłumaczeniem wzrastał jego krytyczny stosunek do duchowieństwa, ostatecznie przecież Rej protestantem nie stał się z dnia na dzień (był to dłuższy i powolny proces), ale *Psalterz* mógł być jeszcze dziełem Reja – katolika.

Ciekawych wniosków dostarcza porównanie dwóch zachowanych edycji Rejowego *Psalterza*. Jak już wcześniej wspomniano, po każdym psalmie następują doksologia i prozaiczna modlitwa oraz wskazanie na inne modlitwy, które powinny towarzyszyć tekstowi, co przypomina układ brewiarzowy. Wskazania dotyczą modlitwy *Ojciec nasz* oraz *Zdrowaś Maria*. Nie wiemy, czy to zalecenie

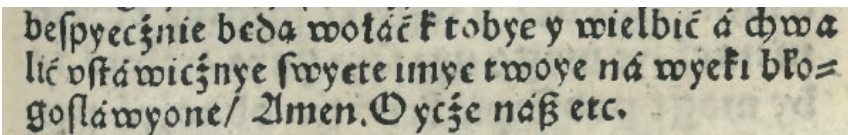
⁶ Szerzej na ten temat: Kowalska 2017.

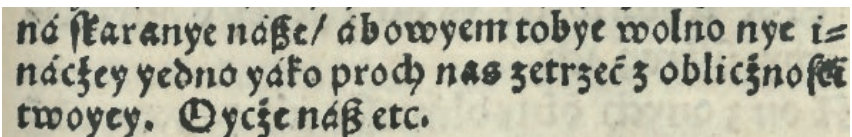
wyszło spod ręki Reja, czy może jego przyjaciół, czy też pojawiło się przy pracach redakcyjnych w drukarni (tę ostatnią możliwość rozważał Brückner). W edycji A tego rodzaju zalecenia występują konsekwentnie w całym *Psalterzu*, przy czym wskazania na modlitwę *Zdrowaś Maria* pojawiają się 95 razy i są one w miarę regularnie rozłożone w przestrzeni parafrazy (brakuje ich po psalmach: 1, 3, 5, 8–9, 12–13, 24–25, 35, 37, 42–43, 50, 55, 60, 65–66, 70, 78, 84, 89, 95, 99–101, 105, 108, 110–112, 114–118, 125, 133–143, 146–148, 150). W modlitwach po tych psalmach obecna jest jedynie zachęta do odmówienia *Ojcze nasz*. Natomiast w edycji B (ryc. 2–4) wskazań na *Pozdrowienie anielskie* jest zaledwie 14, ustają one przy Psalmie 35; kolejne modlitwy kończą się tylko słowem *Amen* (i to nie zawsze), z trzema wyjątkami (po Ps. 51, 56 i 106), gdy pojawia się dodatkowo sugestia zmówienia *Ojcze nasz*.

Rycina 2. Fragment modlitwy po Ps. 53, wyd. B, k. 84r
(egzemplarz Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)

Rycina 3. Fragment modlitwy po Ps. 51, wyd. B, k. 81r
(egzemplarz Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)

Rycina 4. Fragment modlitwy po Ps. 106, wyd. B, k. 167r
(egzemplarz Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)

Wyraźna obecność nawiązań do obrzędowości katolickiej oraz elementów kultu maryjnego skłoniła Brücknera, a za nim także innych badaczy, m.in. S. Windakiewiczza (1938, s. 44) oraz M. Kossowską (1968, s. 141), do wysnucia przypuszczenia, że *Psalterz* był jeszcze dziełem katolika: „owe «zdrowaś Maria» na

końcu Modlitw, niemożliwe w ustach protestanta, lecz może to i dodatek drukarza, a może raczej i Rej sam w r. 1545, jakby i z *Józefa* wnioskować można, stanowczym nowowiernikiem jeszcze nie był” (Brückner 1902a, s. 340). Innego zdania był Z. Nowak (1970, s. 42), który przekonywał, że ostentacyjne powtarzanie w *Psalterzu Pozdrowienia anielskiego* miało akcentować katolicki charakter publikacji i mogło równie dobrze pochodzić od nadgorliwego drukarza, który na wszelki wypadek chciał uniknąć ewentualnych kłopotów. Z kolei Jan Maciuszko (2002, s. 227) wyraził przypuszczenie, że „zwrot [Reja – dop. D.K.] ku ewangelicyzmowi nastąpił właśnie w czasie pracy nad *Psalterzem*”. Badacz ten miał jednak przed sobą egzemplarz reprezentujący edycję B, w którym *Pozdrowienie anielskie* występuje tylko w początkowych psalmach, o czym można wnioskować na podstawie następujących słów warszawskiego teologa na temat struktury zabytku:

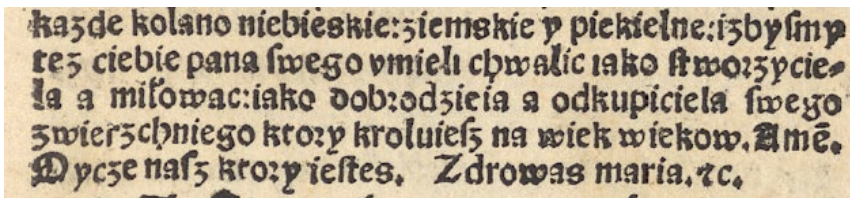
Po każdym psalmie następuje modlitwa i – do psalmu 35 włącznie – wskazanie na inne modlitwy, które powinny (lub mogłyby) towarzyszyć tekstowi modlitwy drukowanemu po psalmie. Tekst psalmu kończy bardzo często formuła „Chwała Bogu Ojcu etc.”, zdecydowanie rzadziej „Chwała Bogu Ojcu i Synu etc.” (Maciuszko 2002, s. 163).

Z egzemplarza reprezentującego edycję B musiała także korzystać M. Kossowska, która wprost pisała o tym, że Rej sam usunął *Pozdrowienie anielskie* po Psalmie 36. Poznańska badaczka jednak inaczej zinterpretowała fakt braku modlitwy *Zdrowaś Maria* w dalszych partiach *Psalterza*:

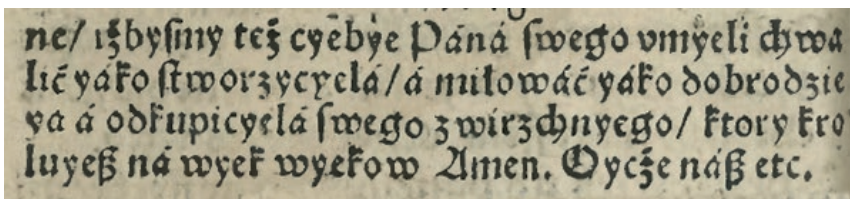
Postawa katolicka autora i to katolika żarliwego wyraża się w pracy w sposób niezaprzeczalny, ale motywuje ją wcale nie *Pozdrowienie anielskie*, które łatwo wyłączyć z całości nie naruszając wcale wewnętrznego układu dzieła. A i sam Rej tę modlitwę usunął już po ps. 36, zostawiając tylko i to z rzadka *Modlitwę Pańską*, jakby dla przypomnienia od czasu do czasu, że obie te modlitwy – w pacierzach Kościoła katolickiego mocno zespolone – trzeba odmawiać po zakończeniu indywidualanej Rejowej modlitwy dodanej do każdego psalmu (Kossowska 1968, s. 141).

Dla J. Maciuszki konsekwentna nieobecność *Pozdrowienia anielskiego*, począwszy od Psalmu 36, była wyrazistym sygnałem zmiany ideowych poglądów Reja właśnie w trakcie pracy nad tłumaczeniem, trudno jednak zgodzić się z opinią badacza, gdyż poza ogólną deklaracją nie przytacza on żadnych dodatkowych argumentów przemawiających za tą tezą, a poza tym jest ona sprzeczna z chronologią wydań dzieła. Takie wnioskowanie można by zastosować co najwyżej do drugiego wydania, które z pewnością ukazało się kilka lat później, choć w tym przypadku ciągle jeszcze nie dysponujemy pewną datacją. W *Katalogu*

druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie podano jako miejsce drugiego wydania Kraków oraz rok wydania przed 1550 (poz. 1550). Zachowany fragment dedykacji do wydania B⁷ jest dosłownym przedrukiem dedykacji z wydania z roku 1543, można więc założyć, że drugie wydanie musiało się ukazać jeszcze za życia Zygmunta I, czyli przed kwietniem 1548 r. Analiza grafii, a zwłaszcza sposób zapisywania miękkości spółgłosek w edycji B, zdaje się też jednoznacznie wskazywać na oficynę Macieja Szarfenberga, który zmarł przed 24 maja 1547 r., ale nie można także wykluczyć, że wydanie to ukazało się w oficynie Hieronima Szarfenberga, syna Macieja (Siess-Krzyszowski 2019, s. 348). Ponadto trzeba podkreślić, że miejsca obecności modlitwy *Zdrowaś Maria* w obu edycjach się nie pokrywają: w wydaniu B brakuje jej względem edycji A po psalmach: 2, 4, 6, 8, (ryc. 5 i 6), 9, 11, 17–18, 20, 22, 25, 28–30, 34, a więc jej frekwencja w owych pierwszych 35 psalmach jest zdecydowanie niższa niż w pierwodruku.

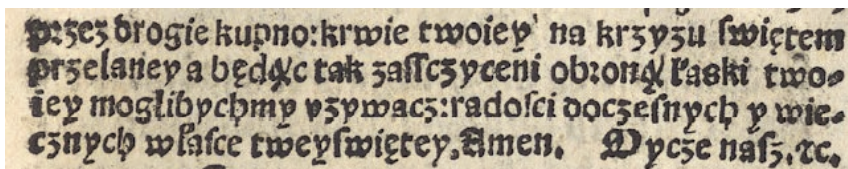
Rycina 5. Fragment modlitwy po Ps. 8, wyd. A, k. 12r
(unikatowy egzemplarz Biblioteki Uniwersyteckiej w Erlangen–Nürnberg)

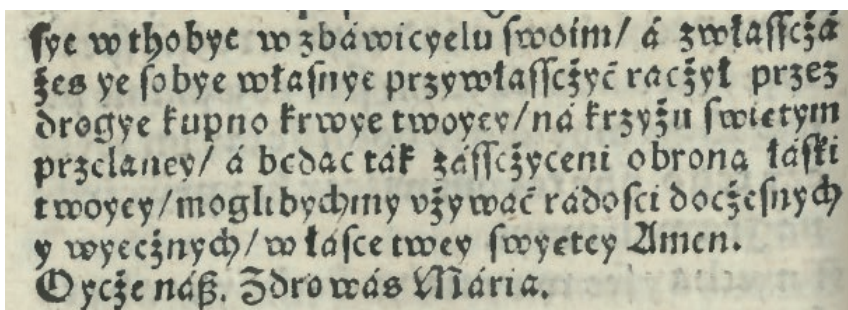
Rycina 6. Fragment modlitwy po Ps. 8, wyd. B, k. 12v
(egzemplarz Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)

Tylko w jednym miejscu, tj. w Ps. 35, *Pozdrowienie anielskie* pojawia się w miejscu, w którym edycja A notuje jedynie wskazanie na modlitwę *Ojcze nasz* (ryc. 7 i 8).

⁷ Wydanie (edycja) B to zachowane egzemplarze drugiego wydania Rejowego *Psalterza*, z kolei edycję A reprezentują zachowane egzemplarze pierwodruku z 1543 r.

Rycina 7. Fragment modlitwy po Ps. 35, wyd. A, k. 53r (unikatowy egzemplarz Biblioteki Uniwersyteckiej w Erlangen–Nürnberg)

Rycina 8. Fragment modlitwy po Ps. 35, wyd. B, k. 55v (egzemplarz Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)

Wyraźne są więc ślady czyjejś ingerencji. Nie znamy genezy tych modyfikacji, nie wiemy nawet, czy pochodzą one od samego tłumacza, czy też są to zmiany dokonane przez drukarza. To jednak ważna dla badacza okoliczność, uwidocznione różnice między obiema edycjami *Psalterza* pokazują bowiem, że drugie wydanie dzieła nie było mechanicznym przedrukiem pierwodruku, więc może także edycja B Rejowego tłumaczenia ukazała się jeszcze za życia króla Zygmunta Starego, skoro zmieniając słowną oprawę dzieła, nie zmieniono jego dedykacji. Może więc to edycja B była drukowana już w czasie przejścia Reja na protestantyzm? Jak widać, pytań i wątpliwości jest wciąż wiele.

Próby czasu nie wytrzymały także argumenty językowe, przytaczane przez zwolenników protestanckiego charakteru *Psalterza*, a oparte m.in. na używaniu przez pisarza słów *zbór* w miejsce *kościola*, *uznanie się* i *uznać się* zamiast *pokuta* itp. Badania nad szesnastowiecznym słownictwem religijnym dowodzą wprawdzie, że zwolennicy reformacji wprowadzali nową terminologię religijną, akcentując bądź to sprzeciw wobec zastanej tradycji, bądź to nowe rozumienie niektórych pojęć, jednak na początku lat 40. XVI w. ta nowa leksyka nie miała jeszcze wyznaniowego nacechowania. W Rejowym *Psalterzu* spotykamy słownictwo, które w późniejszych polemikach religijnych stawało się wizytówką zarówno obozu protestantów (m.in. *zbór*, *zgromadzenie*, *uznać się*, *uznanie się*),

jak i katolików (m.in. *pokuta, pokutować, kacierz, kacerski*). Tłumacz, dbając o żywy język i synonimiczne zróżnicowanie tekstu, dość często wprowadzał do *Psalterza* leksykę nową, niemającą jeszcze oparcia w tradycji literackiej, bez oporów sięgał po wyrazy rzadkie bądź nowe w polszczyźnie XVI w.⁸ W *Psalterzu* stosunkowo dużą frekwencję (22 użycia) mają zwłaszcza formy *uznać się / uznawać się*, które występują zarówno w argumentach i modlitwach dodawanych do poszczególnych psalmów, m.in. „Tu prorok każdego upomina, aby **uznawszy się**, ścigał myśli swoje ku chwale Bożej” (Ps. 106 arg.), „Upomina prorok sprzeciwniki wiernego zebrania Boskiego, aby **się uznali**” (Ps. 120 arg.), gdy **się sami uznawszy** pokarzemy (Ps. 58 M), jak i w tekście psalmów, np. „Przeto zrozumiałwszy temu, **uznajcie się** wy, którzy jesteście przełożonemi na świecie” (Ps. 2), „Przedsie jednak, gdy **się** jedno **uznać** chcieli, [Bóg – dop. D.K.] dziwnem kształtem na swobodę je wywodził” (Ps. 107). Forma rzeczownikowa *uznanie* pojawia się w *Psalterzu* dziewięciokrotnie; spotykamy ją przede wszystkim w argumentach, m.in. „człowiek za **uznaniem** przez naukę grzechu swego bierze odpłatę swoją” (Ps. 119 gimel, arg.), „gdy się obaczy człowiek przez **uznanie** swoje” (Ps. 119 zadik, arg.), a także w modlitwie: „a snadź ilekroć za sprawiedliwością Twoją przez występki swój odpada od tej obiecanej ojczyzny swojej, dla małym **uznaniem** a pokorą wielekroć go zasie ku niej przywracać raczysz” (Ps. 102 M) i w psalmach: „Ty karaniem Twojem przywodziś ku **uznaniu** człowieka za występki jego” (Ps. 39). W późniejszym piśmiennictwie reformacyjnym pojęcia *uznanie się* oraz *uznać się* pojawiły się w związku z zanegowaniem sakramentu pokuty. Według Konrada Górskiego „nie było to równoznaczne z odrzuceniem żalu za grzechy i ich odpuszczenia. Ze sfery sakramentalnej sprawa została przeniesiona na grunt osobistego przeżycia o charakterze moralnym” (Górski 1962, s. 247). W Rejowym *Psalterzu* odnajdujemy także *pokutować* (8 użyć), co jest chyba najlepszym dowodem na brak zróżnicowania semantycznego między omawianymi leksemami: „Prośba **pokutującego** za grzechy (Ps. 6 marg.)”, „To jest psalm **pokutującego** człowieka” (Ps. 38 arg.), „Pokorne narzekanie **pokutującego** człowieka” (Ps. 38 marg.), „który nie omieszkawsz smętnych cieszyć a **pokutującym** hojnie miłosierdzia swego szafować” (Ps. 56 M), „Prośba o miłosierdzie **pokutującego** człowieka” (Ps. 143 marg.). Również leksem *zbór* (10 użyć) używany jest wymiennie z leksemem *kościół* (16 użyć), a analiza kontekstów jego użycia pokazuje, że może on oznaczać zarówno wspólnotę chrześcijańską (*zbor krześcijański*), jak i zebranie ludzi

---

⁸ W *Psalterzu Dawidowym* można odnaleźć 60 leksemów pochodzących wyłącznie z tekstów Reja, nieznanymi innym autorom XVI-wiecznym. Zdecydowana większość (52 leksemu) to wyrazy charakterystyczne jedynie dla Rejowej parafrazy *Psalterza*, tylko 8 form odnajdujemy także w innych, późniejszych tekstach pisarza, głównie *Postylli, Apokalypsis, Żwierciadle* (Kowalska 2013, s. 121; 2016, s. 51–70).

nieprawych (*zbor złościwych*), a także każde ludzkie zgromadzenie (*zbor ludzki*): „prośba społeczna **zboru** krześcijańskiego” (Ps. 5 arg.), „Tu prorok prosi z strony **zboru** krześcijańskiego, aby je Pan Bog bronić a szczyścić raczył od fałecznych nauk kacerskich” (Ps. 11 arg.), „Tu jest prococtwo o zebraniu świętej cerkwie a **zboru** krześcijańskiego” (Ps. 48 arg.), „Prośba, aby sie Pan smiłowac raczył nad **zbozem** krześcijańskim” (Ps. 80 marg.); „owszemem sie strzegł każdych **zborow** złościwych, ktorzy upornie bez każdego zakonu na świecie sie obchodzą” (Ps. 26), „będę miał przecz wysławiać wielmożność Twoję przed oblicznością nawieczszego **zboru** ludzkiego” (Ps. 26). Dbalność pisarza o synonimię zaowocowała wprowadzeniem do parafrazy również leksemu *zgromadzenie* (4 użycia) bez żadnych, jak można wnioskować z kontekstu, dodatkowych ideowych nacechowań: „będę chodził jakoby w onem **zgromadzeniu**, gdy sie na dzień święty w radości schadzają” (Ps. 42), „**zgromadzenie** ludu Twojego” (Ps. 72 M), „racz miłościwie, nasz miły Panie [...] łaskawie zachować w pokoju to **zgromadzenie** Twoje” (Ps. 74 M), „**zgromadzenie** społeczności swojej, w ktorejś Ty, nasz miły Panie, osobiłwie kochanie położył” (Ps. 130 M).

Dla porządku warto również odnotować obecność w Rejowym *Psalterzu* leksemów *kacercz* (1 użycie) oraz *kacerski* (2 użycia): „Jako pogan i **kacercze** mieli kazać a prześladować lud krześcijański” (*Rejestr*, Ps. 74), „Tu prorok prosi z strony **zboru** krześcijańskiego, aby je Pan Bog bronić a szczyścić raczył od fałecznych nauk **kacerskich**” (Ps. 11 arg.), „Narzeka prorok, iż gwałtowna ręka pogańska i nauki fałszywe, **kacerskie** targają sie na zebranie Kościoła Bożego” (Ps. 74 arg.). SPXVI podaje następującą definicję haseł: *kacercz* ‘ujemne w odcieniu (często obraźliwe) miano nadawane przeciwnikom religijnym, odstępcom od wyznawanych i głoszonych przez kogoś przekonań religijnych (głównie innowiercom przez katolików)’; *kacerski* ‘ujemne w odcieniu miano nadawane przeciwnikom religijnym (głównie innowiercom przez katolików)’. Można zatem wnioskować, że również i w tym przypadku określenia te są stosowane przez Reja jeszcze bez ideowego nacechowania.

Na koniec warto podkreślić, że niejasności wokół wyznaniowego kształtu *Psalterza* nie rozwiązała również bardzo dokładna analiza teologiczno-dogmatyczna tekstu przekładu, przeprowadzona przez wybitnego znawcę zarówno twórczości Reja, jak i dziejów reformacji, historyka Kościoła i teologa – Janusza Maciuszkę. Po szczegółowej analizie argumentów i modlitw badacz doszedł do wniosku, że komentarze Reja nie są wynikiem systematycznej pracy i nie wykazują teologicznej spójności (Maciuszko 2002, s. 177), że są wierne klimatowi objaśniania w XVI stuleciu i, pisane w duchu chrystologicznym, mają wyraźny „walor uniwersalnej pozaczasowości” (Maciuszko 2002, s. 178). J. Maciuszko podkreślał, że „tekst jest teologicznie całkiem nieprzejrzysty, a dogmatycznie również niespójny” (tamże, s. 223), wskazywał, że „rozumienie istoty nauczania reformacyjnego jest u Okszyca mocno chwiejne i nie ugruntowane” (tamże,

s. 222), dowodził, że podstawowe problemy religijne epoki tłumacz rozumiał „trochę po ewangelicku, trochę po katolicku” (tamże), a ten niezwykle brak konsekwencji w poglądach pisarza nazywał „teologiczną schizofrenią” (tamże). W konkluzji warszawski teolog stwierdził, że „cechy wyznaniowe *Psalterza Dawidów* trudno jest [...] ocenić jednoznacznie. Nie jest on ani jednoznacznie katolicki, ani jednoznacznie ewangelicki” (tamże, s. 223). Jeśli takie wnioski formułuje historyk Kościoła i teolog protestanckiego wyznania, to można wątpić, czy kiedykolwiek uda się rozwiązać zagadkę przynależności wyznaniowej Rejowego *Psalterza*. Co prawda J. Maciuszko wyraził przypuszczenie, że „bliżej jest autorowi do protestantyzmu niż obrony katolicyzmu” (tamże, s. 223), ale ta konkluzja nie jest poparta konkretnymi dowodami, ma więc raczej formę sugestii.

Reasumując, Rejowy *Psalterz* wciąż broni swoich tajemnic, mimo że nasza wiedza o nim jest coraz większa i znamy dokładną datę jego wydania. Jawi się on więc jako dzieło teologicznie niejednorodne i niejednoznaczne, jakby „przezroczyście” pod względem konfesyjnym. Są w nim obecne treści teologiczne, które można identyfikować jako katolickie, ale przeplatają się one z nowymi reformacyjnymi ideami, co w kontekście znajomości chronologii faktów z życia Mikołaja Reja dziwić nie powinno. Przekład mógł więc powstać jeszcze jako dzieło pisarza – katolika, krytycznego wobec duchowieństwa i pilnie wsłuchującego się w nowe idee; pisarza, który z czasem zmienił religijną przynależność i otwarcie sprzyjał reformacji – zwłaszcza że rok publikacji dzieła nie jest równoznaczny z momentem jego powstania, a praca nad tłumaczeniem mogła być rozciągnięta w czasie (może nawet trwała kilka lat).

Bibliografia

Barycz H. (1956), *U kolebki małopolskiego ruchu reformacyjnego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 1, Warszawa.

Bełcikowski A. (1867), *Mikołaj Rej z Nagłowic*, „Pamiętnik Naukowy, Literacki i Artystyczny” z. 1.

Bełcikowski A. (1886), *Ze studiów nad literaturą polską*, Warszawa.

Brückner A. (1902a), „*Psalterz Dawidów*”, (*Mikołaj Rej z Nagłowic*), wyd. Stanisław Ptaszycy, Petersburg 1901 [recenzja], „Pamiętnik Literacki” t. 1.

Brückner A. (1902b), *Psalterze polskie do połowy XVI wieku*, Kraków.

Brückner A. (1905), *Mikołaj Rej. Studium krytyczne*, Kraków.

Brückner A. (1921), *Pierwociny luterskie: „Kupiec” Rejowy*, „Reformacja w Polsce” nr 2.

Brückner A. (1922), *Mikołaj Rej. Człowiek i dzieło*, Lwów.

Bukowski J. (1883), *Dzieje reformacji w Polsce*, t. 1, *Początki i terytorialne rozprzestrzenienie się reformacji*, Kraków.

Chrzanowski I., Kot S. (1927), *Humanizm i reformacja w Polsce. Wybór źródeł dla ćwiczeń uniwersyteckich*, Lwów.

Górski K. (1962), *Zagadnienia słownictwa reformacji polskiej*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. 3: *Historia języka*, cz. 2, red. M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa.

Grabowski T. (1906), *Z dziejów literatury kalwińskiej w Polsce (1550–1650)*, Kraków.

Hernas C. (1961), *Hejnaty polskie. Studium z historii poezji melicznej*, Wrocław.

Janik M. (1923), *Mikołaja Reja żywot i pisma*, Kraków.

Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (1998), t. 2, cz. 1, Warszawa, poz. 1550.

Kossowska M. (1968), *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań.

Kowska D. (2013), *Sztuka słowa Mikołaja Reja. Studium stylistycznojęzykowe „Psalterza Dawidowego”*, Łódź.

Kowska D. (2016), *Osobliwości leksykalne w „Psalterzu Dawidowym” Mikołaja Reja*, „Roczniki Humanistyczne” z. 6.

Kowska D. (2017), *Czy Mikołaj Rej jest autorem prozatorskiej parafrazy Psalterza Dawidowego? O dylematach badacza w ustalaniu autorstwa dawnych tekstów*, „Roczniki Humanistyczne. Językoznawstwo”, z. 6.

Leszczyński R. (2005), *Psalterz prozą Mikołaja Reja*, „Jednota” nr 1–2.

Maciuszko J.T. (2002), *Mikołaj Rej. Zapomniany teolog ewangelicki z XVI w.*, Warszawa.

Nowak Z. (1970), *Mikołaja Reja literacka służba reformacji*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” XV.

Rej M. (1543), *Psalterz Dawidow, który jest prawy fundament wszytkiego pismá krześcijáńskiego, teraz nowo práwie ná polski język przelożon, ácz nie jednákością słow, co być nie może, ale iż wždy położenie rzeczy w káżdym wierszu według lácińskiego języká sie zámyka*, Kraków. Edycja A: egzemplarz Biblioteki Uniwersyteckiej w Erlangen (sygn. H00/THL-II 39), http://digital.bib-bvb.de/view/bvbmets/viewer.0.6.4.jsp?folder_id=0&dvs=1641836476626~468&pid=14127301&locale=pl&usePid1=true&usePid2=true. Edycja B: egzemplarz Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/563064/display/Default>.

Siess-Krzyszczkowski S. (2019), *Psalterz Dawidow w przekładzie Mikołaja Reja. Nowe ustalenia chronologii wydań i impresorów*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” t. 13.

SPXVII Słownik polszczyzny XVI w. (1966–2020), red. M.R. Mayenowa i in., t. 1–38, Wrocław – Warszawa.

Windakiewicz S. (1938), *Poezja ziemiańska*, Kraków.

Witczak T. (1975), *Studia nad twórczością Mikołaja Reja*, Warszawa – Poznań.

Streszczenie

O przynależności wyznaniowej *Psalterza Dawidowego* Mikołaja Reja w świetle nowych ustaleń chronologii pierwodruku (1543)

W artykule podjęto problematykę związaną z przynależnością wyznaniową *Psalterza Dawidowego* Mikołaja Reja w kontekście odkrytego przez S. Siessa-Krzyszковского w 2019 r. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Erlangen w Niemczech kompletnego egzemplarza pierwodruku, z wytłoczoną datą i miejscem wydania (1543). Przedstawiono dotychczasowy stan badań w tym zakresie oraz wskazano nowe fakty, które mogą być pomocne w ustaleniu cech konfesyjnych przekładu.

Słowa kluczowe: Mikołaj Rej – *Psalterz Dawidów* – reformacja w Polsce – XVI w.

Summary

The religious background of *Psalterz Dawidow* by Mikołaj Rej in the light of new chronological findings of its first edition

The article discusses religious belonging of *Psalterz Dawidow* by Mikołaj Rej in the light of a complete original copy discovered by S. Siess-Krzyszkowski in 2019 in the University Library of Erlangen in Germany, which contains impressed date and place of publication (1543). It also presents existing research in this area as well as points to new facts, which might be useful in establishing the religious background of the translation.

Keywords: Mikołaj Rej, *Psalterz Dawidow*, Reformation in Poland, 16th century